

Josip Parat

(Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje)

IZBORI I PREGLEDI ANTIČKIH LITERARNIH IZVORA ZA POVIJEST JUŽNE PANONIJE

UDK 930.25:94(367)

Pregledni rad

Primljeno: 1. 4. 2015.

Istraživanje stare povijesti, između ostalog, podrazumijeva i kritičku analizu pisanih vrela. Literarni izvori pružaju raznovrsnu građu čije tumačenje pridonosi razumijevanju prošlosti nekog prostora, društvene skupine te njezine materijalne i duhovne kulture. Podaci antičkih autora mogu se priređivati na više načina. Ovdje nas zanimaju tematski izbori i pregledi takve građe. Ispituje se kojim i kakvim zbirkama literarnih izvora za staru povijest južne Panonije raspoložemo. Vrednuju se značajke pojedinog metodološkog pristupa u dosadašnjim tematskim izdanjima. Razmatraju se načini priređivanja budućih pregleda.

Ključne riječi: stara povijest, literarni izvori, južna Panonija, antički pisci, pregledi izvora.

1. Uvod

Ozbiljan pristup povijesnoj znanosti, pa tako i njezinu antičkom odvjetku, nalaže istraživaču da prvo provjeri kojim vrelima raspoláže. To uključuje pregled svih vrsta izvora na koje su se pozivali stručnjaci, bilo da su pristupali problemu iz povijesno–arheološke ili filološko–lingvističke perspektive. Ovo načelo valja primijeniti i u raspravama o pojedinim pitanjima antičke povijesti južne Panonije. Ovdje ćemo se međutim ograničiti na prikaz stanja istraživanja literarnih izvora. Što se tiče novijih rezultata arheoloških istraživanja, opsežnu literaturu donose autori članka u studiji *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, objavljenoj 2012. u publikaciji *British Archaeological Reports International Series*.¹ Razumije se da naš osvrt obuhvaća literarne

¹ *The Archaeology of Roman Southern Pannonia - The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, ur. Branka Migotti (Oxford, British Archaeological Reports, 2012).

izvore za hrvatski dio rimske Panonije, no gdje bude potrebno, pogledat ćemo i u preglede djela antičkih autora čiji su izvještaji izlazili iz okvira savsko-dravsko-dunavskog međurječja. Ne treba posebno objašnjavati koliko bi bilo metodološki pogrešno zanemariti podatke o zajedničkim povijesno-geografskim i drugim obilježjima antičke oblasti što se prostirala na teritoriju šest suvremenih europskih država.

Antički literarni izvori publiciraju se na više načina. Najčešće su to kritička izdanja cjelovita djela nekog starog pisca.² U takvim publikacijama urednik priređuje tekst izvornika birajući one verzije rukopisa ili ranijih edicija koje smatra najprikladnijima. Stručna filološka izdanja ne izostavljaju ni druge inačice čitanja rukopisa, već ih kao tzv. *variae lectiones* obično umeću pri dnu stranice. Uz uredno numeriran izvornik redovito stoji uvodna studija, prijevod i povijesni komentar. Osim toga, izvorni tekstovi nerijetko se priređuju kao namjenske zbirke izvadaka. To znači da urednik bira izvorna mjesta više autora s relevantnim podacima za određeno područje, narod, društvenu skupinu i sl.³ Takvi se ekscerpti zatim uglavnom objavljuju s usporednim prijevodom.

² O načelima priređivanja kritičkih izdanja v. B. Kuntić-Makvić, „Pisani izvori u službi arheološkog istraživanja. *Scripta et effusiones: nastava*“ *Opuscula archaeologica* 30, 2006 (2008), 240-243. Bibliografiju prijevoda klasične grčke i rimske književnosti između 1800. i 1980. objavljuje Z. Šešelj, *Bibliografija antike Ia, Prijevodi klasične grčke i rimske književnosti u knjigama 1800-1980*, Zagreb 1991.; Premda ovdje neće biti riječi o cjelovito objavljenim hrvatskim prijevodima antičke i ranosrednjovjekovne literarne građe koja se tiče rimske Panonije, navedimo samo najcitatiranije: *Tacit, Anali*, prev. J. Kostović, Zagreb, 1970.; G. Suetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*, prev. S. Hosu, Zagreb, 1978.; *Ioannis Lucii De regno Dalmatiae et Croatiae* / Ivan Lučić, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, prev. B. Kuntić-Makvić, Zagreb, 1986.; *Taciti Historiae* / Tacit, *Historije*, prev. J. Miklič, Zagreb, 1987.; Plutarh, *Usporedni životopisi*, I-III, prev. Z. Dukat, Zagreb, 1988.; Pauanija, *Vodič po Heladi*, prev. i kom. U. Pasini, Split, 1989.; *Ἰπρῶτες Σεβαστοῦ Θεοῦ / Res gestae Divi Augusti / Junačka djela božanskog Augusta*, prir. i prev. M. Škiljan, Zagreb, 1990.; *Scriptores Historiae Augustae*, prev. D. N. Hraste, Zagreb, 1994.; Herodot, *Povijest*, prir. i prev. D. Škiljan, Zagreb, 2000.; *Publius Flavius Vegetius Renatus, Epitoma rei militaris* / *Publije Flavije Vegecije Renat, Sažetak vojne vještine*, prev. i kom. T. Shek-Brnardić, uvodna studija i kom. V. Brnardić, Zagreb, 2002.; *Thomae Archidiaconi Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* / Toma Arhiđakon, *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, uređenje izvornika, kritički aparat i prijevod O. Perić, kom. M. Matijević-Sokol, studija o autoru R. Katičić, Split, 2003.; Plinije Stariji, *Zemljopis starog svijeta: Naturalis historia III, IV, V i VI knjiga*, prev. i kom. U. Pasini, Split, 2004.; *Lucii Caecilii Firmiani Lactantii De mortibus persecutorum* / Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, *O smrtnima progonitelja*, prev. N. Cambi i B. Lučin, kom. N. Cambi, Split, 2005.; *Chronicon Marcellini viri clarissimi comitis* / Prejasni muž Komes Marcellin, *Kronika*, prir. i prev. B. Kuntić-Makvić, uvodna studija, povijesni komentar i prilozi H. Gračanin, Zagreb, 2006.; *Gaius Velleius Paterculus, Historia Romana* / Gaj Velej Paterkul, *Rimska povijest*, prev. i prir. J. Miklič, Zagreb, 2006.; *Rufius Festus, Breviarium rerum gestarum populi Romani* / Rufije Fest, *Kratak pregled povijesti rimskoga naroda*, prijevod, uvodna studija i povijesni komentar H. Gračanin, Zagreb, 2011.

³ Kao primjer takva dobro opremljena domaćeg izdanja – mada su izostavljene različite varijante čitanja – spomenimo zbirku izvora za antičku povijest Istre: Mate Krizman, *Antička svjedočanstva o Istri* (Pula – Rijeka, 1979; 1997).

Budući da se antički literarni izvori najčešće prilažu u formi dodatka povijesno-arheološkim raspravama, često se pritom – s pravom ili ne – izostavlja kritički aparat. Neka pak izdanja i dalje obazrivo slijede tradiciju uzornih pret hodnika, pa i danas svjedočimo edicijama priređenima sukladno svim pravilima filološke struke.⁴ Preglede izvora predstaviti ćemo kronološkim slijedom.

2. Kronološki pregled zbirke izvora

Sastavljanje zbirke izvornih mjesta iz ostavštine antičkih pisaca ima dugu tradiciju. Korijeni mu sežu u helenističko razdoblje (323.–30. pr. Kr.) i egipatsku Aleksandriju, čiji su gramatičari kroz niz stoljeća priređivali takva izdanja. Ipak, helenistička sklonost kompiliranju bila je prije starinarskog nego istraživačkog karaktera.⁵ Većina će se stoga složiti da prave kompilacije vrela treba tražiti mnogo kasnije, u doba cara Konstantina VII. Porfirogeneta. Bizantski je vladar – uz ostala znamenita djela – prvi objavio izvratke drevnih autora, poznate pod latinskim naslovom *Excerpta historica*.⁶ Poput drugih aspekata zanimanja za grčko-rimsku starinu, i ta je djelatnost doživjela procvat u književnoj produkciji europskih humanista. Daljnji napredak klasične filologije, historiografije i arheologije vodio je objavljivanju sve većeg broja namjenskih zbirki.

Kad je riječ o proučavanju literarnih izvora za naš dio rimske Panonije, pionirski pothvat ostvario je Matija Petar Katančić (18./19. st.). Pored ostalih studija dragocjenih za staru povijest i arheologiju hrvatskoga povijesnog prostora, učeni franjevac sastavio je latinski komentar na opis Panonije iz pera rimskog enciklopedista Plinija Starijeg (1. st. kršč. ere).⁷ Sretna je okolnost da je djelo i tiskano – doduše postumno – 1829. u ugarskoj prijestolnici.⁸ Katančić je u sedam poglavlja prenio izvorna mjesta i komentirao Plinijeve podatke o nazivu, geografiji, etnografiji, topografiji, klimi i drugim osobitostima rimske provincije. Držeći međutim pristanovnike hrvatskih zemalja dijelom slavenskog etničkog korpusa, u komentarima je iznio niz etimologijski neodrživih tumačenja. Tako primjerice etnik Panonac izvodi od češke riječi *pan*

⁴ Na primjer *Griechische und Lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas bis zur Mitte des I. Jahrtausends u. Z.*, I–IV, ur. Joachim Herrmann, (Berlin, 1988.–1992.)

⁵ O raznovrsnoj građi koja se vadila iz ranije literature v. A. Lesky, *Povijest grčke književnosti*, prev. Z. Dukat (Zagreb, 2001), 758–762.

⁶ *Excerpta historica iussu imperatoris Constantini Porphyrogeniti confecta* I, 1 i 2; III, ur. Ph. Boissevain, C. De Boor i Th. Buttner-Wobst (Berlin, 1905.)

⁷ Matija Petar Katančić, *Commentarius in Caii Plinii II Pannoniam* (Budae, 1829.)

⁸ Osim ovoga djela, Franjo Rački bilježi da je Katančić napisao komentar za Peutingerovu kartu, Homera, Herodota, Strabona i Ptolomeja. Svi navedeni komentari su ostavljeni u rukopisima. (Franjo Rački, „Matija Petar Katančić“, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, ur. Rafo Bogišić, (Zagreb, 1969), 91.

(gospodin).⁹ Uz Plinijevo *Prirodoslovlje*, u više navrata komentirao je izvorna mjesta i podatke iz Strabonove (1. st. pr. Kr./1. st. kršč. ere) *Geografije*, Apijanove (2. st.) *Iliričke povijesti* te *Rimske povijesti* Veleja Paterkula (1. st. pr. Kr./1. st. kršč. ere). Plinije i Strabon zastupljeni su zamašnim citatima, a drugi opet, poput latinskog gramatičara Solina (2./3. st.), tek s po jednom kratkom crticom – već prema tome koliko su priređivaču bili nužni za opis Panonije. Prema tadašnjim filološkim standardima, citate grčkih pisaca uredno je prevodio na latinski.¹⁰ Upada međutim u oči drugačija numeracija odlomaka izvornoga teksta od danas općeprihvaćenih, pa bi suvremeni istraživač uz Katančićev komentar trebao imati pri ruci i koje od modernih izdanja Plinijeva djela.¹¹ Ipak, s obzirom na onodobne znanstvene standarde i analitički pristup, jedva da se može precijeniti vrijednost Katančićeva doprinosa.

Gotovo pola stoljeća nakon Valpovčanina, I. Kukuljević Sakcinski objavio je prvi pregled stare povijesti Panonije na hrvatskom jeziku.¹² Iako nije riječ o klasičnom kompendiju literarnih izvora, Kukuljevićeva sinteza vješto kombinira pisane vijesti – napose rimske itinerarije – s do tada poznatim rezultatima terenskih istraživanja. U bilješkama su popisana izvorna mjesta s urednom numeracijom. Zanimljivo je da Kukuljević, za razliku od Katančića, citirajući poimence grčke pisce, uopće nije imao običaj donositi izvorni tekst na grčkom, već samo latinski prijevod.¹³ Izvatke pak rimskih pisaca u pravilu nije prevodio, opravdano računajući da tadašnji obrazovani čitalac sigurno vlada latinskim jezikom.

Sve donedavno osnovne preglede izvora uglavnom je bilo dovoljno potražiti u odgovarajućoj enciklopedijskoj natuknici u *RE*.¹⁴ Naime, svaki put kad bi ondje pisali o zajednicama, naseobinama ili geografskim osobitostima neke rimske provincije, autori bi u pravilu prvo navodili literarne izvore. Kako su vrela za panonske protohistorijske zajednice često štedljiva pa njihovo navođenje ne zauzima previše prostora, donosili su se čitavi citati. K. Patsch u natuknici za Breuke prenio je tako Plinijev navod *Savus per Colapianos Bre-*

⁹ Matija Petar Katančić, *Commentarius in Caii Plinii*, 2.

¹⁰ cf. Katančić, *Commentarius in Caii Plinii*, 3.

¹¹ Npr. glasoviti Plinijev opis: „*Inde glandifera Pannoniae...*“ prema Katančiću se nalazi u 28. odlomku treće knjige (cf. Katančić, *Commentarius in Caii Plinii*, 5), dok ga danas nalazimo u III, 147.

¹² Ivan Kukuljević Sakcinski, „Panonija rimska“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 23 (1873), 86–157.

¹³ Citirajući primjerice grčkog povjesničara Herodijana, navodi latinski prijevod njegova teksta (Kukuljević Sakcinski „Panonija rimska“, 136). Isto i za Apijana (Kukuljević Sakcinski „Panonija rimska“, 99–100).

¹⁴ *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.

ucosque defluit (NH, III, 147).¹⁵ Za ostala mjesta navodile bi se samo pozivne kratice. Što se tiče cijele Panonije, A. Mócsy je 1962. u monumentalnome nje-mačkom priručniku izložio sukus tadašnjih dosegâ arheologije rimske oblasti. Ovdje međutim nema ni govora o cjelovitu pregledu literarnih izvora – niti su svi nabrojani niti kronološki poredani – makar ih nalazimo raspršene posvuda u iscrpnu tekst. ¹⁶ Doneseni isključivo na jezicima izvornika, grčki i latinski citati opskrbljeni su pozivnim kraticama te služe kao oslonac za interpretacije iz arheološke literature. Zbog stručno-metodoloških odlika, na Mócsyjev se članak i danas pozivaju sastavljači zbirki izvora kad komentiraju izvornike, kao i arheolozi kad se pozivaju na pisana vrela. Neke pak natuknice – vidjet ćemo u jednom kasnijem suplementu *RE* – bile su zamišljene kao pravi pregledi izvora ili su takvi pregledi zauzimali poveći dio ionako opširna izlaganja.¹⁷

Dva prozopografska priručnika različita opsega redovito se citiraju u raspravama o rimskoj upravi u Panoniji. Riječ je o disertaciji A. Jagenteufela iz 1958. te o velikoj četverosveščanoj studiji J. Fitzâ (1993.-1994.). Prvi priručnik bavi se rimskim namjesnicima u Dalmaciji i Panoniji, dok potonji osim njih obrađuje i legijske zapovjednike senatorskoga ranga, magistrâte iz reda vitezova te ostale činovnike sve do centuriona koji su obavljali službu u Panoniji.¹⁸ Obje studije uz epigrafičku građu donose i literarne izvore za pojedinog provincijalnog službenika. Navode se pozivne kratice, grčki ili latinski tekst i literatura. Takve studije rijetko kad se čitaju od početka do kraja, pa će arheolog ili povjesničar obično posegnuti za građom koja mu je prigodice neophodna.

Sredinom prošloga stoljeća u susjednim zemljama bivše Jugoslavije počinju se sustavno objavljivati zbirke izvoda iz antičkih literarnih vrela. Prvo je rumunjska Akademija 1964. priredila priručnik s izvorima za tamošnju staru povijest. Svezak prvijenac kronološkim slijedom obuhvaćao je spise od grčkog epičara Hesioda (8./7. st. pr. Kr.) do Antoninova itinerarija (oko g. 300.). Drugi tom pokrio je razdoblje do 1000. g.¹⁹ Uz izvorni tekst i usporedni prijevod,

¹⁵ *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, (Stuttgart 1894-1980), 3: 831, s.v. „Breuci“ (Karl Patsch).

¹⁶ *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, (Stuttgart 1894-1980), Suppl. 9: 536. *et passim*, s.v. „Pannonia“ (András Mócsy).

¹⁷ *cf. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, (Stuttgart 1894-1980), Suppl. 14: 704-721, s.v. „Siscia“ (Jaroslav Šašel).

¹⁸ Adolf Jagenteufel, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*. Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung 12 (Wien, 1958); Jenő Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I-IV* (Budapest, 1993-1994).

¹⁹ Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu i Gheorghe Ștefan, *Izvoare privind istoria României I: De la Hesiod la Itinerarul lui Antoninus / Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes I: Ab Hesiodo usque ad Itinerarium Antonini* (București, 1964); Haralambie Mihăescu, Gheorghe Ștefan, Radu Hincu, Vladimir Iliescu i Virgil C. Popescu, *Izvoarele istoriei României II: De*

autori su izdanje opskrbili akribičnim predmetnim kazalom. Nedostaje – uz nekoliko izuzetaka – uvijek koristan historijski komentar. Panonija se u rumunjskom priručniku spominje u deset navrata (*Vell. Pater.* II, 39,3; *Trog.* XXIV, 4,1; XXII, 3,12; *Plin. NH* III, 149; *Mart.* VIII, 15,1; *Tac. Germ.* I, 1; *Hist.* IV, 54,1; *Cass. Dio.* LI, 27,1; LIV, 36,2; LXVII, 7,1.). Četiri puta se navode podaci o panonskim legijama (*Ios. Flav. Bell. Iud.* IV, 10,6; *Tac. Hist.* I, 76,1; IV, 54,1; *Ann.* IV, 5,3.) te po jednom dački upadi (*Cass. Dio.* LIV, 36,2.), Gornja Panonija (*Cass. Dio.* LV, 23,3.) i Donja Panonija (*Cass. Dio.* LV, 24,2.). Etnonim Panonci donosi se ukupno šesnaest puta.²⁰ Nakon ove, uslijedile su albanska i bugarska zbirka, no bez značajnijeg udjela za poznavanje panonske povijesti.²¹

Godine 1969. F. Papazoglou je pod egidom Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH izdala monografiju *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*. Opsežnoj studiji pridodan je iscrpan popis izvora – što literarnih, što epigrafičkih – za povijest izabраних predrimskih zajednica jugoistočne Europe. Posebice su nam dragocjeni ulomci iz starih pisaca koji izvješćuju o Skordiscima.²² Za njihovu povijest prezentirano je četrdeset osam literarnih i pet epigrafičkih ulomaka na jeziku izvornika. Tekstovima obično prethodi kratak komentar, dok se u zaglavlju svakog ulomka nalazi referenca na dio studije gdje se problematizira dotični citat. Inače, u poglavlju o Skordiscima koje prethodi popisu izvora, polemizirajući s ranijim autorima, Papazoglou se u pravilu služila pisanim izvorima – među kojima opet prevladavaju literarni – sve s ciljem da što preciznije definira teritorij keltsko-ilirske zajednice i njezin odnos s nadolazećim Rimljanima.²³ Svoja tumačenja potkrijepila je rezultatima arheoloških istraživanja te nalazima keltskoga novca.²⁴

Premda ne zahvaća izravno Panoniju, u pregled valja uključiti i jednu specijaliziranu zbirku izvora J. Šašela. Slovenski arheolog i povjesničar 1971. prikupio je i objavio vrela za unutrašnju obrambenu liniju Rimskoga Carstva što se prostirala na kopnenom ulazu s Istoka na Apeninski poluotok. Podsjetimo, tzv. Alpske klauzure (*Claustra Alpium Iuliarum*) sastojale su se od niza utvrda od liburnske Tarsatike (Trsat) preko Prezida u Gorskom kotaru i dalje prema sjeveru. Autor je dakle pobrojao trideset šest starih pisaca čiji izvještaji

la anul 300 până la anul 1000 / Fontes historiae Dacoromanae II, Ab anno CCC usque ad annum M. (București, 1970).

²⁰ Iliescu, Popescu, Ștefan, *Izvoare*, 776.

²¹ Selim Islami, *Iliret dhe Iliria te autoret antike*, Burime te zgjedhura per historine e Shqiperise I, (Tirane, 1965); З. Гочева, Г. Михайлов, В. Тъпкова-Займова & А. Фол, *Извори за историята на Тракия и Траките / Fontes historiae Thraciae Thracumque* T. I, (София, 1981). Više o ovim zbirkama v. Kuntić-Makvić, „Pisani izvori“, 248.

²² Fanula Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* (Sarajevo, 1969), 442-453.

²³ Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena*, 209-298.

²⁴ *Ibid.*, 290-298.

pokrivaju razdoblje od 6. g. po. Kr. do druge polovice 7. stoljeća.²⁵ Za svakoga od njih navode se i datiraju djela, bilježe se kritička izdanja i recentne studije, daju se osnovne informacije o narativu. Potom slijedi izvorni tekst i slovenski prijevod pedeset dvaju prikupljenih ulomaka. Navedimo samo jedan primjer gdje Šašelova zbirka u izvjesnoj mjeri pokriva i južnu Panoniju. Posrijedi je ulomak iz *Pohvalnog govora za Konstancija* (I, 29, 1–2) što ga je sastavio rimski car i filozof Flavije Klaudije Julijan (4. st.). Prema spisima poganskoga vladara, u jeku građanskog rata 351. g. između cara Konstancija II. i uzurpatora Magnencija, legalni vladar pokušao je probiti prijalpska utvrđenja, no Magnencijeve su ga snage odbile i ušle duboko u Panonsku nizinu.²⁶ Posljedice su bile sudbonosne; uslijedila je pljačka Siscije (Sisak) i konačan obračun kasnije iste godine kod Murse (Osijek).

Godine 1974. objavljen je četrnaesti suplement *RE*, nama važan opet zahvaljujući maru J. Šašela. Za potrebe ove edicije Šašel je sastavio opširan članak, prikupivši pisane izvore za protohistoriju i antičku povijest Siscije. U osvrtu je obradio problem ubikacije, topografiju, materijalnu kulturu, prapovijest, antičku s ranokršćanskom poviješću te srednjovjekovnu povijest južnopanonskoga grada. Nemali dio izlaganja zauzima poglavlje o lingvističkim, literarnim, epigrafičkim i numizmatičkim izvorima.²⁷ Obrađena su ukupno četrdeset dva ulomka iz trideset pet izvora različitih tipova. U numeriranom nizu pisaca od geografa Strabona do splitskog kroničara Tome Arhiđakona (13. st.) prvo se navode izdanja izvora, a zatim slijedi tekst izvornika. Pregled je u kronološkom smislu pokrio razdoblje od prvih kontakata s Rimljanima do podvrgavanja siscijske biskupije salonitanskoj metropoliiji nakon pada Sirmija (Srijemska Mitrovica) u 6. stoljeću. I dok se kudikamo najiscrpnije prenose Apijanovi i Dionovi izvještaji o Oktavijanovoj opsadi grada (35. pr. Kr.), brojčanu prevagu ipak odnosi više sažetih ulomaka o kasnoantičkim crkvenopovijesnim pitanjima. Ograničen formom enciklopedijske natuknice, Šašel je opravdano izostavio pregled različitih inačica čitanja i usporedni prijevod. U komentarima je međutim uputio na rasprave o nekim mjestima u suvremenoj arheološkoj i povijesnoj literaturi.

Otprilike u ovo vrijeme pojavila su se još dva pregleda skromna opsega i dosega. R. Marić je vrlo sumarno pisao o Posejdonijevim podacima za prostor bivše države.²⁸ Fragmenti njegova djela, vidjet ćemo, dostupni su nam zahvalju-

²⁵ Jaroslav Šašel, *Claustra Alpium Iuliarum* I, (Ljubljana – Beograd, Katalogi in monografije 5; Limes u Jugoslaviji 2, 1971), 19-20.

²⁶ *Ibid*, 24-26.

²⁷ *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. 14: 704 -721, s.v. „Siscia“ (Jaroslav Šašel).

²⁸ Rastislav Marić, „Posejdonijevi podaci o našoj zemlji“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 4 (1959), 5–10.

jući navodima iz Strabona i Ateneja (2./3. st.).²⁹ D. Zličić sastavila je 1978. također nevelik izbor grčkih i rimskih izvora o Panoniji. Autorica je doduše citirala nekoliko starih pisaca i modernih stručnjaka, no zbog više faktografskih omašaja, teško da se može preporučiti kao podloga nekom budućem istraživanju.³⁰

Iz perspektive historijske geografije o izvorima za Panoniju 1985. pisao je M. Marković. Predmet njegovog istraživanja bio je opis Panonije i Ilirika u Strabonovoj *Geografiji*.³¹ Budući da se do tada nedovoljno pisalo o geografiji našega povijesnog prostora – a kamoli o grčko-rimskom poznavanju zemljopisa južne Panonije – ovaj prilog zaslužuje kratak osvrt. Autor je u pregnantnoj analizi izdvojio temeljna mjesta iz Strabonova teksta i načinio prijevod prema kritičkom izdanju K. Müllera i F. Dübnera iz 1853. Šteta je da uz prijevod nema izvornoga teksta pa prema tome ni različitih rukopisnih inačica. Još je veći nedostatak što se Marković uopće nije pozivao na stručnu literaturu. Ipak, nudi se jezgrovit komentar Strabonovih informacija, pa bi članak trebao koristiti svakome tko se želi ugrubo informirati o rimskoj predodžbi Panonije i Ilirika.

Odmah naredne godine izašla je jedna od citiranih edicija kad je u pitanju stara povijest naših krajeva. Studija M. Šašel Kos *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu* ima sve odlike kvalitetna historiografskog i klasičnofilološkog priručnika. Trojezično grčko-slovensko-englesko izdanje okupilo je spise Diona Kasija (2./3. st.) i Herodijana (2./3. st.) koji se tiču rimskih provincija Norika, Panonije, Dalmacije, kao i Desete italske regije. Mada ne nedostaje komentara na zbivanja u prekodravskim krajevima, težište je ipak na južnome dijelu Gornje i Donje Panonije. Prepun referenci na sekundarnu literaturu, komentar grčkoga teksta poticajno je djelovao na čitav niz kasnijih istraživača obrađenoga prostora. Ovdje međutim valja podsjetiti na iscrpne autoričine komentare Dionova izvještaja o Oktavijanovu vojevanju s Japodima, Panoncima i Delmatima (35.–33. pr. Kr.), Tiberijevu panonskom ratu (12.–9. pr. Kr.), panonsko-dalmatinskom ustanku (6.–9.) te kasnijim sukobima s germanskim Markomanima i Kvadima i sarmatskim Jazigima (166.–180.).³² U Herodijanovu dijelu priručnika čitaoca će privući tumačenje utjecaja panonskih vojno-političkih prilika na politiku Antoninâ. Ništa manje britke nisu ni ocjene važnosti podunavskih legija u trenutku kada je Septimije Sever 193. g. prihvatio purpur. Osim dvojice grčkih povjesničara, komentari često upućuju i na druge antičke

²⁹ cf. Kurt Tomaschitz, *Die Wanderungen der Kelten in der antiken literarischen Überlieferung*, Wien, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 47 (2002), 128-130, 132-134, 189-191.

³⁰ Darinka Zličić, „Pregled grčkih i rimskih izvora o Panoniji“, *Živa antika* 28/1–2 (1978), 351–359.

³¹ Mirko Marković, „Opis Panonije i Ilirika u Strabonovoj Geografiji“, *Geografski glasnik* 47 (1985), 153–161.

³² Marjeta Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu* (Ljubljana, 1986), 134-146; 158-162; 178-191; 238-255.

autore, precizno secirajući podudarnosti i razlike među njihovim iskazima. Donose se – mada sporadično – različite varijante čitanja tekstova. Najvećom prednošću ove studije držimo stalno upućivanje na suvremene interpretacije nekih pitanja iz tekstualne predaje.

U novije vrijeme izašla je nekolicina specijaliziranih zbirki izvora koje uglavnom pretendiraju pokriti veće zemljopisne cjeline. Tako je Akademija znanosti bivšeg DDR-a 1988. počela izdavati seriju *Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas bis zur Mitte des 1. Jahrtausends*.³³ Otada do 1992. izdana su četiri toma. Da je posrijedi višegodišnji rad mnoštva autora, ne uvjerava nas samo glomaznost priručnika, nego i njegova izvrsna opremljenost. Istraživača će na primjer obradovati *variae lectiones* – danas nažalost sve rjeđi element izdanja antičkih autora – kao i stvarni komentar s popisom kritičkih izdanja i pozivanjem na suvremene obrađivače pojedinih tema. Svi su odlomci doneseni na jeziku izvornika i u usporednome njemačkom prijevodu. Prvi svezak obuhvatio je četrdeset devet grčkih i rimskih autora u kronološkom nizu od homerskih spjevova do Plutarhovitih *Životopisa* (1./2. st.). U njemačkoj historiografiji uvijek aktualan koncept, *Mitteleuropa* je nužno uključila čitavu Panoniju – kako najraniju rimsku stečevinu između Save i Drave, tako i sve četiri provincije nastale Dioklecijanovom administrativnom preinakom na izmaku 3. stoljeća. Prema priručnome kazalu, za Panoniju (kao i za odgovarajući pridjev i etnik) u kontekstu srednje Europe dobivamo vijesti devetorice starih pisaca.³⁴ Dočim je drugi tom u potpunosti bio posvećen Tacitovoj *Germaniji*, u trećem je povijest rimske provincije Panonije dobila razmjerno najveći prostor. Istina, razlog ne bi trebalo tražiti u broju obrađenih pisaca koliko u činjenici da se među njima našlo više ulomaka iz *Rimske povijesti* Kasija Diona, za panonsku povijest nezostavna i relativno iscrpna vrela. Iz njegova historiografskog opusa u zbirci se našlo osamnaest mjesta s navodima o stanovništvu i prilikama u Panoniji.³⁵ Komentar se poziva i na opširne ekscerpte bizantskih pisaca Ivana Ksifilina i Ivana Zonare (kraj 11./početak 12. st.), čijim nam je posredništvom djelomice baštinjen Dionov tekst. Nakon Diona, najviše je vijesti kod povjesničara Herodijana i geografa Klaudija Ptolemeja (2. st.). Napomenimo i da bi istraživač trebao pregledati u kojem kontekstu stari pisci koriste termine Iliri, Ilirik i ilirski/ilirički. *Mitteleuropa* ih naime navodi deset puta u prvom te šesnaest

³³ Joachim Herrmann, *Griechische und Lateinische Quellen I-IV*.

³⁴ To su redom: *Liv. Per.* 141; *Strab.* VII, 1,5; *Cons. Liv.* 390; *Ov. Trist.* II, 225; *Pomp. Trog. Epit.* XXXII, 3,12; *Vell. Pat.* II, 39,3; II, 104,4; II, 109,3; II, 110,2.5; II, 114,4; II, 117,1; II, 121,2; *Plin., NH* IV, 80; XXXVII, 43; *Stat. Silv.* V, 2, 135; *Mart.* VIII, 15,1.

³⁵ *Cass. Dio.* LXIX, 36,1; LXIX, 37,1; LXIX, 38,1; L, 24,4; LI, 21,5; LIV, 20,2; LIV, 28,1; LIV, 31,2; LIV, 34,3; LIV, 36,2; LV, 2,4; LV, 28,7; LV, 29,1; LVII, 5,1; LXVII, 7,1; LXIX, 9,6; LXXI, 3,1; LXXI, 11,1.

puta u trećem svesku.³⁶ Što se tiče naselja južne Panonije, spominju se tek Siscija i Sirmij.³⁷ Posljednji tom kronološki je obuhvatio literarna vrela od Amijana Marcelina (4. st.) do Zosima (5./6. st.). Uz ovu dvojicu, među trinaestoricom autora u čijim je izvješćima najmanje jednom spomenuta Panonija, najizdašniji je rimski kršćanski historik Pavao Orozije (4./5. st.).³⁸ Za Sirmij se navode tri izvorna mjesta, a za Sisciju jedno.³⁹ Dojma smo, napokon, da ova serija istraživaču nudi izvrstan znanstveni okvir pružajući mnogo više koristi od eventualnih nedostataka što neizbježno prate ovakav tip izdanja. Ne samo da će čitalac naći korisne i stručno komentirane podatke o Panoniji u antici, već ih – što je rijetka povlastica – na licu mjesta može usporediti s podacima za susjedne krajeve, čime je istraživanje još neposrednije.

M. Jarak pisala je 1991. o literarnim izvorima za uspostavu crkvene organizacije u rimskoj Panoniji. Naglasak je na sistematizaciji vrela crkveno-povijesne i hagiografske prirode, no problematiziraju se i tumačenja izvorne građe u dotadašnjoj literaturi. Prevladavaju ocjene radova o pojedinim panonskim mučenicima, počevši od građe Farlatijeva višesveščanog djela *Illyricum Sacrum* (18. st.) do recentnih doprinosa slovenskog povjesničara R. Bratoža.⁴⁰

Iduće godine prilog istraživanju literarnih vrela dala je M. Milićević Brađač. U preglednom članku o Sisku u antičkim izvorima autorica je podastrla više-manje sav poznati literarni materijal. Pristup se metodološki razlikuje od ranije Šašelove obrade izvora za Sisciju. Ne donose se ekscerpti iz izvornih mjesta, već se kronološki prezentiraju vijesti počevši s ulogom drevne naseobine u rimskom napredovanju prema Podunavlju. Svaki podatak slijedi uredna pozivna kratica na izvorno mjesto kod staroga pisca. Drugi dio prati proces romanizacije od Flavijevske dinastije (69.–96.) do Markomanskih ratova (166.–180.). Uslijed manjka literarne građe za to doba, izlaganje se oslanja na epigrafičke spomenike i arheološki materijal. Mócsyjev (1962.) i Šašlov (1974.) izbor izvora umnogome su poslužili kao oslonci za sliku Siska u kasnoj antici. Ne nedostaje ni poziva na mnogo starije autoritete poput E. Gibbona ili kasnije stručnjake mađarske historiografije.⁴¹

Među zbirkama izvadaka namijenjenih povjesničarima i arheolozima izdvaja se jedna sastavljena iz lingvističkih pobuda. Riječ je o ediciji *Die*

³⁶ Joachim Herrmann, *Griechische und Lateinische Quellen I*, 635; Joachim Herrmann, *Griechische und Lateinische Quellen III*, 698.

³⁷ Joachim Herrmann, *Griechische und Lateinische Quellen III*, 710.

³⁸ Joachim Herrmann, *Griechische und Lateinische Quellen IV*, 639.

³⁹ *Ibid.*, 644.

⁴⁰ Mirja Jarak „Pregled glavnih smjernica u istraživanju antičkih literarnih izvora o panonskoj Crkvi“, *Opuscula archaeologica* 15 (1991), 110-120.

⁴¹ Marina Hoti, „Sisak u antičkim izvorima“, *Opuscula archaeologica* 16 (1992), 155-159.

vorrömischen Namen Pannoniens austrijskog lingvиста P. Anreitera. U onomastičkoj analizi iz 2001. Anreiter je obradio imena zajednica, gradova, vodâ i planina čije podrijetlo valja tražiti u trima pretpovijesnim jezičnim supstratima (staroeuropskom, panonskom i keltskom).⁴² Pored napomena uz izabrane nazive, navode se antički i/ili ranosrednjovjekovni literarni izvori za svako pojedino ime, objašnjava se etimologija i nabrajaju se možebitni usporedni primjeri obrađenih toponima. Za poznavanje povijesti južne Panonije ovaj priručnik neobično je važan jer – za razliku od ostalih zbirki – nudi izvorna mjesta za gotovo sve panonske municipije, kolonije, značajnije rijeke, jezera ili planine. Uzmimo za primjer našu Mursu, u dotadašnjim pregledima literarnih vrela slabo ili nikako obuhvaćenu naseobinu. Nakon uvodne napomene o položaju, autor je prezentirao dvadeset jedan izvor u čijim se narativima na ukupno trideset devet mjesta spominje grad na Dravi. Kronološki ih je poredao od Klaudija Ptolemeja do langobardskog povjesničara Pavla Đakona (8. st.). Među panonskim hidronimima Dunavu je – razumije se – posvećena najveća pažnja, ali ne manjka zapisa ni o Savi i Dravi.⁴³ S barem po jednom viješću kod starih pisaca pokriveni su Bosut, Kupa i Vuka, kao i rijeke sjeverne Bosne. Žalimo što je izostavljen prijevod i komentar svakog pojedinog ulomka, no iluzorno bi bilo očekivati da specijalizirani onomastički priručnik detaljnije ulazi u složene povijesno–arheološke domišljaje.

Priručnik *Die Wanderungen der Kelten in der antiken literarischen Überlieferung* u izdanju Austrijske akademije znanosti važan je doprinos za poznavanje pretpovijesti Panonske nizine.⁴⁴ Povjesničar i epigrafičar K. Tomaschitz 2002. priredio je bogato opremljeno izdanje s navodima grčkih i rimskih pisaca o keltskim seobama (6.–4. st. pr. Kr.). Uređen na tragu njemačke tradicije *Quellenforschungen*, pregled donosi ukupno sedamdeset sedam odlomaka poredanih po geografskom principu. Nama je ovdje važno poglavlje o keltskoj prisutnosti u srednjoj i jugoistočnoj Europi.⁴⁵ Najviše građe za taj dio zbirke autor je prikupio iz ulomaka Pauzanijina opisa Helade (2. st. kršć. ere) i Diodorova povijesnog pregleda (1. st. pr. Kr.). Po naravi stvari, istraživač će prvo posegnuti za ulomcima u kojima se spominju Panonija, Skordisci i Taurisci. Veći dio inače škrtih vijesti nalazi se u Justinovu sažetku (3. st.) *Filipove povijesti* Pompeja Troga, Rimljanina galskog podrijetla (1. st. pr. Kr.). Odlomak je uređen u usporednom dvojezičnom tekstu, a slijedi ga zamašan komentar sa stalnim referiranjem na literaturu. Drugo mjesto je citat iz *Povijesti* grčkog

⁴² Peter Anreiter, *Die vorrömischen Namen Pannoniens* (Budapest, 2001), 7.

⁴³ *Ibid.*, 229-242; 252-257.

⁴⁴ O metodologiji proučavanja literarnih izvora za pretpovijest jugoistočne Europe v. Staša Babić, „Written Sources in the Study of the Balkan Iron Age – Methodological Aspects“, *Starinar* 43/44 (1992/1993), 125-128.

⁴⁵ Kurt Tomaschitz, *Die Wanderungen der Kelten*, 92-141.

polihistora Posejdonija iz Apameje (2./1. st. pr. Kr.), inače očuvan u Strabonovoj *Geografiji*. Pišući o podrijetlu i seobi Cimbra, Strabon se naime kratko referirao i na Skordiske. Izlišno je napominjati da sve odlomke prate pozivne kratice i bilješke s referencom na kritičko izdanje.

Godine 2003. o literarnim izvorima za Panoniju pisao je H. Gračanin. U članku lišenom izvadaka, no prepunom pozivnih kratica na stare pisce, autor se kritički osvrnuo na nekoliko izabranih grčkih i rimskih izvještaja o vojno-političkim prilikama u Iliriku. U obzir su uzeti Kasije Dion, Herodijan, Aurelije Viktor (4. st.), Rufije Fest (4. st.), nepoznati pisac *Sažetaka o carevima* (4./5. st.), jedan ili više autora zbirke *Historia Augusta* te Zosim. Ograničivši se na zbivanja tijekom 2. i 3. st., rad je temeljito ispitao sličnosti i razlike u podacima i načinu njihove obrade kod razmatranih autora. Pokazalo se da su kasnoantički pisci gotovo jednoglasni u tumačenju važnosti Ilirika u rimskoj politici.⁴⁶ To je i očekivano s obzirom na ulogu podunavskih provincija u čestim unutrašnjim i vanjskim sukobima koncem 2. i tijekom većeg dijela 3. stoljeća. Studiju ne preporučujemo samo poradi obilja izvornih mjesta koje autor nudi na pregled, već i zbog upućivanja na izdanja i radove koji bacaju novo svjetlo na često slabo istražene, a za naše krajeve neobično važne stare pisce.

Slovenska historiografija i filologija 2004. iznjedrila je novi pregled s vrelima za kasnoantičku povijest Ilirika. Zbirka izvora A. Cedilnik *Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim* bavi se vjerskim sukobima tijekom 4. stoljeća na temelju spisa šestorice izabranih pisaca crkvene povijesti. Naizdašniji su komentari aleksandrijskog patrijarha Atanazija, neumorna borca protiv arijanstva, te Hilarija, biskupa u galskom Piktaviju (d. Poitiers). Pregled sadrži relativnu i apsolutnu kronologiju događaja, izvorne tekstove, slovenski prijevod i povijesni komentar. Ako zanemarimo usputna nabranja provincija i crkvenih pokrajina, južna Panonija se uglavnom spominje kao poprište Konstancijeve pobjede nad Maksencijem 351. te u vezi sa sudjelovanjem panonskih biskupa na crkvenim koncilima u Tiru 335. i Serdiki 343.⁴⁷ Najvrjedniji doprinos ove zbirke su novi prijedlozi razrješavanja zamršene kronologije i međusobne nepodudarnosti izvora.

Iste godine U. Pasini objavio je izbor geografskih poglavlja iz Plinijeva *Prirodoslovlja*. Između ostalog, pregled obuhvaća ulomke o geografiji i et-

⁴⁶ Hrvoje Gračanin, „Illyricum of the 2nd and 3rd centuries A.D. in the works of Latin and Greek historians“, *Illyrica antiqua: ob honorem Duje Rendić-Miočević: radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije*, ur. Mirjana Sanader, Marina Šegvić, Ivan Mirnik (Zagreb, 2005), 294.

⁴⁷ Alenka Cedilnik, *Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim. Balkansko-podunavski prostor v poročilih Atanazija, Hilarija, Sokrata Sholastika, Sozomena, Theodoreta in Filostorgija* (Ljubljana, 2004), 50-66, 203-209.

nografiji Panonije.⁴⁸ Nema latinskog izvornika, već samo hrvatski prijevod i komentar u bilješkama.⁴⁹ Izgleda međutim da Pasinijev komentar nije najpouzdaniji smjerokaz čitaocu. Na primjer, poznati Plinijev *Claudius mons* ovdje se poistovjećuje s Moslavačkom gorom, premda ga suvremena literatura određuje drži Požeškim gorjem.⁵⁰

M. Šašel Kos objavila je 2005. još jednu sintezu trajne vrijednosti za poznavanje stare povijesti jugoistočne Europe. Obimna monografija *Appian and Illyricum* sadrži grčki tekst i engleski prijevod *Iliričke povijesti* Apijana iz Aleksandrije te niz rasprava s literaturom.⁵¹ Rađen iz sličnih pobuda kao i ranija autoričina velika studija, *Appian* se od nje razlikuje utoliko što je naglasak na mnogobrojnim novim interpretativnim mogućnostima za tumačenje otvorenih pitanja povijesti Ilirika. Kako ovdje nismo u prilici da ih sve razložimo, navest ćemo samo neke priloge za južnu Panoniju. Osim što je kritički prenesen čitav Apijanov ilirički narativ – opet nažalost izostaju *variae lectiones* – među ostalim obrađenim autorima stanovita je pažnja posvećena usporedbi Livijeva (1. st. pr. Kr./1. st. kršč. ere) i Plinijeva opisa teritorija, keltskim seobama, pitanju rasprostiranja zajednice Skordiska, staroj dihotomiji Panonci/Peonci te Oktavijanovim i Tiberijevim panonskim pohodima.

Prvi specijalizirani pregled pisanih izvora za antičku povijest Panonije ugledao je svjetlo dana relativno nedavno. Skupina mađarskih autora pod uredničkim vodstvom B. Fehéra i P. Kovácsa 2005. objavila je prvi tom zbirke *Fontes Pannoniae antiquae – The Sources of Pannonian Antiquity*. Na slično zamišljenoj ediciji još sedamdesetih godina prošloga stoljeća radila su eminentna imena tamošnje historiografije i provincijalne arheologije A. Mócsy, T.

⁴⁸ Uroš Pasini, prev. i kom., *Plinije Stariji, Zemljopis starog svijeta: Naturalis historia* III, IV, V i VI knjiga (Split, 2004), 50-51.

⁴⁹ Izostanak latinskog teksta nije nažalost jedini metodološki nedostatak ove zbirke. Autor je naime neke Plinijeve toponime kroatizirao, a neke nije, pa ih čas čitamo u latinskom izvorniku, čas u modernom hrvatskom obliku. Tako se navode oblici „Saus... Cornacates“ pa odmah zatim „Dunav... Kolapijani“. Uroš Pasini, *Plinije Stariji*, 50. U uvodu se tumače razlozi takva postupka (Uroš Pasini, *Plinije Stariji*, 8).

⁵⁰ Plinije Stariji, *Zemljopis starog svijeta*, 51; cf. Alka Domić Kunić, *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)*, disertacija (Zagreb, 2003), 52; Alka Domić Kunić, „Posljednja faza osvajanja Južne Panonije“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 39 (2006), 74; Ivan Radman Livaja, Hana Ivezić, „A Review of South-Pannonian Indigenous Anthroponymy“, u: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia - The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, ur. Branka Migotti (Oxford, British Archaeological Reports 2012), 137-139. Na Pasinijevu grešku u prevođenju Plinijeva navoda o riječnom otoku Metubarbu već je upozorila Bruna Kuntić-Makvić, „Pisani izvori“, 251.

⁵¹ Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum* (Ljubljana, 2005).

Nagy, I. Bóna i S. Szádeczky-Kardoss.⁵² Međutim, od planiranog niza tiskani su samo navodi grčkih pisaca za avarsku povijest (557.–806.) i za razdoblje 9. stoljeća.⁵³ Iako su i prije i nakon toga mađarski istraživači priredili nekoliko važnih studija o antičkim literarnim izvorima za Panoniju, one su se mahom bile usredotočile na kraća razdoblja ili uži prostor unutar antičkog svijeta.⁵⁴ Fehér i Kovács prihvatili su se stoga ambiciozna plana da u devet svezaka objave i komentiraju sva poznata literarna vrela na grčkom, latinskom i sirijskom jeziku od početka pismenosti do g. 582. Pregled je pokrio i glavninu epigrafičkog materijala. Tako je u seriji *Fontes* do danas publicirano sedam toмова s komentarima na engleskom jeziku.⁵⁵ Prvi svezak sadrži izvode od najranijih grčkih mitoloških predodžbi toka Dunava (u Hesiodovu genealoškom epu *Postanak bogova*) do smrti cara Klaudija (54. g. po. Kr.). *Loci* su u čitavoj ediciji uređeni prema istome načelu: 1. latinski/grčki/sirijski tekst, 2. izdanja, 3. literatura, 4. komentar. Što se tiče prijevoda, samo navode u sirijskom izvorniku prati usporedna engleska verzija. Izostanak prijevoda grčkih i latinskih odlomaka urednici brane nategnutom tvrdnjom da ih je danas moguće naći na gotovo svim živim europskim jezicima.⁵⁶ Velika je međutim prednost ovoga priručnika to što se priređivači ustrajno pozivaju na sekundarnu literaturu za obrađena mjesta i pisce. Takav pristup trebao bi preduhitriti ili barem upozoriti na moguća kriva tumačenja, kakvih je znalo biti u ranijim analizama literarnih izvora.⁵⁷ Iscrpnost je druga odlika mađarske zbirke. Uzmimo za pri-

⁵² Autori su planirali objaviti sve pisane izvore od rimskog osvajanja (konac 1. st. pr. Kr.) do Arpadove prevlasti u Transdanubiji (oko g. 900.).

⁵³ Bence Fehér, Péter Kovács, *Fontes Pannoniae antiquae I*, 5.

⁵⁴ Takva su izdanja: Pál Lakatos, „Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden“, *Acta Antiqua et Archaeologica* 17 (Szeged, 1973); Pál Lakatos, „Quellenbuch zur Geschichte der Heruler“, *Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta antiqua et archaeologica XXI, Opuscula Byzantina VI* (Szeged, 1978.); Karlheinz Dietz, „Schriftquellen zur Völkerwanderungszeit im pannonischen Raum (vom 378 – 584)“, in: *Germanen, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit*, ur. Wilfried Menghin, Tobias Springer, Egon Wamers (Nurnberg, 1987), 27–67; Bence Fehér, Péter Kovács, *Fontes Pannoniae antiquae I*, 5. donose literaturu.

⁵⁵ Englesko izdanje pojavilo se nakon što su već bila izašla prva dva toma na mađarskom jeziku. B. Fehér i P. Kovács ovako su naslovili sveske: I. Geografi i doba osvajanja Panonije do smrti Klaudijeve (54.), II. Povijest Panonije do 166. g., III. Markomanski ratovi (do 192.), IV. Doba Severâ (193.-235.), V. Vojnički carevi i Panonija (do 284.), VI. Tetrarhijsko razdoblje (do 312.), VII. Konstantinova dinastija (do 363.), VIII. Valentinijanova dinastija (do 395.), IX. Propadanje provincijâ (do 582.). Od do danas priređenih sedam svezaka, šest ih je na engleskom, a posljednji je na njemačkom jeziku.

⁵⁶ Bence Fehér, Péter Kovács, *Fontes Pannoniae antiquae I*, 6.

⁵⁷ S druge strane, nedostatak je – na to se i inače žale stručnjaci iz zemalja čiji teritorij pokriva rimska Panonija – slabo poznavanje prinosa susjedne strane. *Fontes* na primjer tvrde da se do 2005. još uvijek nitko nije prihvatio ugodna zadatka da sustavno obradi Plinijeve podatke o Panoniji, premda je već dvije godine ranije u Hrvatskoj bila obranjena takva disertacija. (Bence Fehér, Péter Kovács, *Fontes Pannoniae antiquae I*, 43; riječ je o radu: Alka Domic

mjer citate starih pisaca koji se odnose na Dunav. Autori tu ne prenose samo obavijesti geografske i povijesne prirode, nego naširoko komentiraju i kakvu osobitost riječnoga toka. Na primjer, studiji su pridodali kronološki popis više od dvadeset vrela čiji su narativi prenijeli pradavnu mitološku vijest da se Dunav račva na dva dijela, od kojih jedan teče prema jugozapadu, a drugi k istoku.⁵⁸ Ne samo da su ih poimence nabrojali, već su stare pisce zatim podijelili u skupine prema sličnostima i razlikama u njihovim tumačenjima stare zablude. Nadalje, posebno se dijele autori s obzirom na druge zanimljivosti iz njihovih narativa – smrzavanje Dunava, glasinu da izvire u Pirenejima, usporedbu s veličinom Nila i sl. Odlomci iz Klaudija Ptolemeja opsegom nadmašuju ostale, a slijedi ih građa iz Strabona i Plinija Starijeg. Isto je i s komentarima. Kad je riječ o rimskome osvajanju Panonske nizine, najviše je izvoda – očekivano – iz opusa Veleja Paterkula, Apijana i Kasija Diona. Epigrafička se pak građa dijeli na izvode iz *Djela božanskog Augusta (Res gestae)* i kalendarskih zapisa (*Fasti Romani*), počasne i stihovane natpise te spomenike s imenima pojedinaca barbarskog podrijetla.⁵⁹ Sve tri cjeline – geografiju, osvajanja i epigrafiju – prate komentari teksta dotičnog antičkog pisca i vrelâ kojima se koristio za kompiliranje građe. Za izvode iz Klaudija Ptolemeja pridodan je opširan kritički aparat s geografskim kartama i različitim inačicama čitanja rukopisa. Osim prvoga, imali smo priliku pregledati drugi i sedmi svezak mađarske zbirke.⁶⁰ Za ostale možemo *sine visu* pretpostaviti da je prezentacija i obrada građe održana na istoj visokoj razini. Stoga bez okolišanja treba reći da je serija *Fontes* do danas kudikamo najobuhvatniji i najažurniji izbor pisanih vrela za antičku povijest Panonije.

Koliko nam je poznato, među suvremenim hrvatskim stručnjacima prvi pregled antičkih literarnih izvora za južnu Panoniju načinila je A. Domić Kunić.⁶¹ Posrijedi je dodatak članku *Bellum Pannonicum (12.-11. pr. Kr.) – posljednja faza osvajanja Južne Panonije* iz 2006. Okosnica izlaganja jest Ti-

Kunić, *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika*). Slični prigovori češći su i nažalost utemeljeniji kad su u pitanju rezultati arheoloških istraživanja u južnome dijelu rimske Panonije.

⁵⁸ Bence Fehér, Péter Kovács, *Fontes Pannoniae antiquae I*, 12-13.

⁵⁹ Bence Fehér, Péter Kovács, *Fontes Pannoniae antiquae I*, 175-187.

⁶⁰ *Ibid.*; Bence Fehér, Péter Kovács, *Fontes Pannoniae antiquae II, Historia Pannoniae ab a. D. LIV usque ad initia belli Marcomannici (CLXVI), The Sources of Pannonian History II, The History of Pannonia from 54 A.D. to the Outbreak of the Marcomannic War (166)* (Budapest, 2005); Péter Kovács, *Fontes Pannoniae antiquae in aetate Constantini* (Budapest, 2013).

⁶¹ Ista je autorica tri godine ranije, u sklopu neobjavljene disertacije, načinila pregled literarnih i epigrafičkih izvora. Velik broj izvadaka tiče se protohistorije i stare povijesti Panonije. Tekstove grčkih i latinskih pisaca prati hrvatski prijevod. (Alka Domić Kunić, *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika*, 359-532). Zahvaljujem autorici na ljubazno ustupljenom tekstu disertacije.

berijev panonski rat, za čiju se dataciju umjesto uobičajenog (12.–9. pr. Kr.) predlaže novo tumačenje (12.–11. pr. Kr.).⁶² Pregled u abecednom slijedu od Apijana do Zosima obuhvaća dvadeset grčkih i rimskih pisaca. To međutim nisu svi literarni izvori što ih je autorica u članku spomenula; u kronološkoj tablici može ih se pobrojati ukupno trideset tri. Katalog je formalno zamišljen tako da hrvatski prijevod slijedi tekst grčkog ili latinskog izvornika. Svi odlomci su numerirani i opremljeni pozivnim kraticama. Nedostaje popis kritičkih izdanja što su poslužila za ekscerpiranje građe. Treba ipak istaknuti da zbirka niti ne pretendira biti sveobuhvatan popis izvora, već radije priručni orijentir uz glavni tekst. Izbor je stoga više nego dobrodošlo pomagalo svakome tko želi provjeriti izvorna mjesta čiji navodi prožimaju autoričinu veliku raspravu. Koristan prilog je i kronološka tablica s podacima koji omogućuju bolje snalaženje u vremenu nastanka pojedinih pisanih vrela.

H. Gračanin iste godine vrednovao je sažeti prikaz rimske povijesti Rufija Festa (4. st.). Naglasak je na izvodima što osvjetljavaju staru povijest hrvatskih zemalja. Budući da je Fest u *Brevijariju* prikazao stanje rimske uprave u svoje doba, autor je upozorio na to kakve učinke ima ispravno iščitavanje staroga pisca. Riječ je o kritici mišljenja nekih ranijih istraživača koji su držali da su Festovi Markomani i Kvadi upali na područje Carstva još u zadnjem desetljeću 1. st. pr. Kr.⁶³ Radilo se, naprotiv, o nemirima za vladavine cara Marka Aurelija (161.–180.). Festove podatke stoga možemo uzeti kao dokaz da se rimska uprava za Augustove vladavine (31. g. pr. Kr.–14. g. po. Kr.) još nije bila proširila na prekodravsko područje.⁶⁴ Takvo tumačenje osnaženo je činjenicom da iz literarnih vrela ionako nema eksplicitnih vijesti o rimskoj prisutnosti sjeverno od Drave u Augustovo doba. Za naše krajeve važna je i vijest o ulozi zajednice srijemskih Amantina u Tiberijevu panonskom pohodu. Valjalo bi pregledati i Festove navode o administrativnoj podjeli Ilirika u 4. stoljeću. Autor naposljetku donosi latinski tekst i prijevod svih relevantnih ulomaka, kao i detaljan popis kritičkih izdanja i literature.

Slovenski crkveni povjesničar R. Bratož 2008. objavio je rad *Podoba poznoantičnega Ilirika v historiografiji pozne antike in srednjega veka*. U članku se predstavljaju pisana vrela za Zapadni Ilirik i sjeverni dio Istočnoga Ilirika u kasnoj antici.⁶⁵ Budući da se za to razdoblje nije sačuvalo nijedan narativ

⁶² Alka Domić Kunić, „Posljednja faza osvajanja“, 102-115.

⁶³ Tako smatraju *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. 9: 542, s.v. „Pannonia“ (András Mócsy) i Marjeta Šašel Kos, *Zgodovinska podoba*, 164-165.

⁶⁴ O pitanju eventualne rimske prisutnosti sjeverno od Drave za Julijevaca i Klaudijevaca v. Marina Hoti, „Sisak u antičkim izvorima“, 139; Alka Domić Kunić, „Posljednja faza osvajanja“, 118.

⁶⁵ Godinu dana kasnije R. Bratož obradio je ovu temu s istih metodoloških polazišta, ovaj put na njemačkom jeziku: „Eine Region im Wandel – Der West- und Mittelbalkanraum in

lokalne provenijencije, izvorni materijal je valjalo tražiti kod nekolicine grčkih i latinskih pisaca. Njihova djela bila su poznata srednjovjekovnim kroničarima: u bizantskoj historiografiji autor je pobrojao desetak autora s oko osamdeset spomena kasnoantičkog Ilirika, dok je latinskim izrazom pisalo pedesetak autora na više od dvjestopedeset mjesta.⁶⁶ Izostavivši izvorna mjesta s citatima, Bratož je obradio kasnoantičku historiografsku produkciju trojice pisaca iliričkoga podrijetla: petovionskog biskupa Viktorina (3./4. st.) te dvojice kroničara – Jeronima (4./5. st.) i Marcelina (6. st.). Kako za bizantske tako i za zapadne kroničare, pokazalo se da samo lapidarno spominju razmatrani teritorij, obično pišući o carevima iliričkoga podrijetla ili o unutrašnjim i vanjskim sukobima u ovim krajevima. Kao primjeri lokalnih narativa o kasnoantičkom Iliriku nastalih od 12. do 15. st. izabrani su i vrednovani *Ljetopis popa Dukljanina*, *Historia Salonitana* i *Historia Salonitana maior*. Izrazito informativan komentar u bilješkama sjajan je doprinos. Navode se izdanja autora, relevantne studije i rasprave, a ne manjka ni odlomaka iz izvornih tekstova.

Već spomenuti zbornik radova *The Archaeology of Roman Southern Pannonia* (2012.) sadrži još dva pregleda literarne građe. Prvi je opet priredila A. Domić Kunić, a drugi M. Sardelić.⁶⁷ Misao vodilja oboje autora nije toliko kritika izabranih navoda koliko njihova sistematizacija. Naglasak je na vreli-ma koja bi se – uz stanovite ekskurse – trebala odnositi na hrvatski dio rimske oblasti Panonije. A. Domić Kunić priložila je oveći dodatak za protohistoriju i ranu povijest rimske uprave u Panoniji – prilog s izvorima zauzima skoro polovicu čitava članka – čija je svrha poduprijeti analizu iz prvoga dijela studije. Navodi u izvorniku i usporednom engleskome prijevodu poredani su abecednim redom. Tu su i pozivne kratice te okvirna datacija pojedinog djela. Izbor M. Sardelića nastavlja se na prvi dio i obuhvaća pisani materijal za razdoblje od Markomanskih ratova do izvještaja o zbivanjima tijekom konca 6. stoljeća. Pošto je koncizno opisao zemljopisne karakteristike, prometnice, etnografiju, političku i vojnu povijest te neka obilježja duhovne kulture, autor

spätantiken und mittelalterlichen Chroniken“, u: *Jenseits der Grenzen. Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung*, uredio Andreas Goltz, Berlin u.a. 2009., 199-238.

⁶⁶ R. Bratož, „Podoba poznoantičnega Ilirika v historiografiji pozne antike in srednjega veka“, u: R. Valenčič (ur.), *Liturgia - Theologia Prima. Zbornik ob 80-letnici profesora Marijana Smolika*, Ljubljana 2008, 293.

⁶⁷ A. Domić Kunić, „Literary Sources Before the Marcomannic Wars“, u: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia - The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, ur. Branka Migotti (Oxford, British Archaeological Reports 2012), 29-69; Mirko Sardelić, „Literary sources from the end of the 2nd to the end of the 6th century“ u: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia - The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, ur. Branka Migotti (Oxford, British Archaeological Reports 2012), 71-92.

je priredio izvatke tridesetorice izabranih pisaca.⁶⁸ Zastupljeni su povjesnici – najviše građe je iz Amijana Marcelina, Jordana i Zosima – zatim itinerariji i nekoliko ulomaka pjesničkog stvaralaštva. Pored krajeva koji danas pripadaju hrvatskom teritoriju, pregled je obuhvatio vijesti za glavni grad provincije Sirmij, kao i neke druge pokrajine što izlaze iz zadanih geografskih okvira.

Zadnji u nizu pregleda izvora 2014. objavio je P. Kovács. Mađarski istraživač ovaj put naumio je sabrati kasnoantičke literarne izvore za Panoniju. Riječ je o prvome tomu trosveščanog izdanja *Die antiken Quellen zu Pannonien in der Spätantike: Teil I: 284-337 n. Chr.*⁶⁹ Prvi svezak sastoji se od dviju velikih cjelina: razdoblje tetrarhije (284.–305.) i vladavina Konstantina Velikog (306.–337.). Poglavlje o tetrarhijskom razdoblju čine manji odjeljci s pisanim materijalom iz antičkih autora, martirologija te poganskih i kršćanskih natpisa. Za Konstantinovo doba također su prikupljeni izvadci iz starih pisaca, no sada prevladavaju crkveno-povijesni spisi, novac i natpisi. S obzirom na raspored građe, ovo je do danas najpregledniji izbor literarnih vrela. Za svakog autora navodi se kritičko izdanje, tekst izvornika s numeracijom, njemački prijevod, poprilično informativan komentar i opsežna bibliografija. Među literarnim izvorima najviše je izvoda iz Euzebijeva (3./4. st.) *Konstantinova životopisa* i *Crkvene povijesti* te iz Zosimove *Nove povijesti*. Od pjesničkih djela prevladavaju ulomci iz Optacijanovih (4. st.) *Pjesama*, dok crkveno-povijesnog materijala ima najviše u Atanazijevim apologetskim spisima. Što se tiče gradova južne Panonije, uz Sirmij najzastupljeniji su navodi o Cibalama (Vinkovci). Premda obuhvaća manje izvornog materijala nego literarni dio zbirke, Kovács se pregled numizmatičke i epigrafičke građe kvalitetom opreme ne odstupa od prvoga dijela.

3. Zaključak

Kao što smo vidjeli, literarne izvore za južnu Panoniju moguće je naći u različitim publikacijama. U njihovom uređivanju sudjelovalo je niz istraživača više znanstvenih disciplina. Neki su prilozi opširniji, neki skromniji. Sudeći po obrađenom materijalu, najviše pregleda namijenjeno je historiografskim istraživanjima, no ne manjka ni lingvističkih i geografskih priručnika. Od povijesnih pregleda neodvojivi su oni što služe kao oslonac arheološkim raspravama o Panoniji. Takvi se izvodi mahom objavljuju kao dodaci u arheološkim monografijama, zbornicima i člancima, i njih je najviše. Treba ipak istaknuti da vrste podataka koje dobivamo od starih pisaca nikad nisu precizno odvojene i namijenjene isključivo jednoj struci, već upravo suprotno – prežici antič-

⁶⁸ Mirko Sardelić, „Literary sources“, 81-90.

⁶⁹ Péter Kovács, *Die antiken Quellen zu Pannonien in der Spätantike: Teil I: 284-337 n. Chr.* (Wien, 2014).

kih spisa uglavnom su kompendiji najrazličitijih znanja o pojedinoj temi. Neki autori – poput Apijana ili Kasija Diona – unatoč popriličnom vremenskom odmaku, razmjerno opširno izvješćuju o rimskome osvajanju međurječja. Drugi su pak mnogo štedljiviji, ali istraživačima silno korisni. Geografske podatke ponajviše nalazimo kod Strabona, Plinija Starijeg i Klaudija Ptolemeja. Noliko je izvadaka i iz lijepe književnosti u suvremenom smislu. Kasnoantički pisci uglavnom javljaju o vojno-političkim prilikama u Panoniji, kao i o crkveno-povijesnim pitanjima nakon Milanskog edikta 313. g. Budući da su sve dosadašnje zbirke, uz iznimku recentne mađarske edicije *Fontes Pannoniae Antiquae*, bile prostorno, vremenski ili tematski ograničene namjene, veoma rijetko nalazimo građu za sveobuhvatno istraživanje. Primjerice, nijedan od ovdje predstavljenih pregleda nije donio navode rimskoga vojnog pisca Vegetija (4./5. st.), autora *Sažetka vojne vještine*. Ondje naime čitamo o rasporedu panonskih legija u vrijeme tetrarhije, a spominje se i bacačko oružje koje se tada koristilo u Panoniji (*Veg. I, 17*).

Odavno se u literaturi polemizira o vrijednosti literarne građe kojom raspoložemo, uspoređujući je pritom s podacima arheoloških istraživanja.⁷⁰ Neki stoga smatraju da je korist literarnih vrela prilično ograničena dosega, budući da su tumačenja često iscrpljena, a manevarski prostor ionako skroman. To je međutim samo posljedica uskogrudna pogleda na mogućnosti humanističkih disciplina, koji istodobno previđa suvremene načine proučavanja grčkog i latinskog teksta, sada već ustaljene u inozemstvu. Činjenica da internetski poslužitelji nude gotovo nepregledan izbor digitaliziranih djela antičkih pisaca nipošto ne znači da su iscrpljene mogućnosti njihova istraživanja. Naprotiv, postoji potreba za stalnim ažuriranjem, komentiranjem i razmjenom mišljenja različitih struka. Digitalizacija je k tome omogućila nove načine proučavanja literarnih i uopće pisanih izvora. Stvaraju se zbirke razasuta pisanog materijala koje se kasnije uspoređuju i nadograđuju, rade se interaktivne geografske karte, građa se koristi za učenje klasičnih jezika. Sve ovo primjenjivo je i na literarne izvore za staru povijest južne Panonije.

⁷⁰ Staša Babić, „Written Sources in the Study of the Balkan Iron Age – Methodological Aspects“, *Starinar* 43/44 (1992./1993), 125-128.

BIBLIOGRAFIJA

Kratice

BAR	<i>British Archaeological Reports</i> , Oxford
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin
RE	<i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , Stuttgart
VAMZ	<i>Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu</i> , Zagreb

Literatura

- Anreiter 2001 P. Anreiter, *Die vorrömischen Namen Pannoniens*, Budapest 2001.
- Babić 1992 S. Babić, „Written Sources in the Study of the Balkan Iron Age – Methodological Aspects“, *Starinar* 43/44, 1992./1993.
- Bratož 2008 R. Bratož, „Podoba poznoantičnega Ilirika v historiografiji pozne antike in srednjega veka“, u: *Liturgia Theologica Prima: zbornik ob osamdesetletnici profesorja Marijana Smolika*, R. Valenčič, S. Krajnc, J. Faganel (ur.), Ljubljana - Celje 2008, 292-320.
- Bratož 2009 R. Bratož, „Eine Region im Wandel – Der West- und Mittelbalkanraum in spätantiken und mittelalterlichen Chroniken“, u: *Jenseits der Grenzen. Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung*, A. Goltz (ur.), Berlin u.a. 2009, 199-238.
- Claustra* 1971 *Claustra Alpium Iuliarum* I, J. Šašel (ed.) (Katalogi in monografije 5; Limes u Jugoslaviji 2), Ljubljana – Beograd, 1971.
- Dietz 1987 K. Dietz, „Schriftquellen zur Völkerwanderungszeit im pannonischen Raum (vom 378 – 584)“ in: *Germanen, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit*, W. Menghin, T. Springer, E. Wamers, ed., 1987, 27–67.

- Domić Kunić 2003 A. Domić Kunić, *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)*, doktorska disertacija, Zagreb, 2003.
- Domić Kunić 2006 A. Domić Kunić, „Posljednja faza osvajanja Južne Panonije“, *VAMZ* 39, 2006, 59–164.
- Domić Kunić 2012 A. Domić Kunić, „Literary Sources Before the Marcomannic Wars“ u: *Southern Pannonia 2012*, 29–69.
- Excerpta* 1905 *Excerpta historica iussu imperatoris Constantini Porphyrogeniti confecta* I, 1 i 2; III, U. Ph. Boissevain, C. De Boor & Th. Buttner-Wobst, Berlin, 1905.
- Fontes* 2005 *Fontes Pannoniae antiquae I, Scriptores geographici antiquiores – Aetas occupationis Romanae (usque ad a.D. 54), The Sources of Pannonian History I, Early Geographers – The Period of the Roman Conquest (to AD 54)*, ed. B. Fehér, P. Kovács, Budapest, 2005.
- Fontes* 2005a *Fontes Pannoniae antiquae II, Historia Pannoniae ab a. D. LIV usque ad initia belli Marcomannici (CLXVI), The Sources of Pannonian History II, The History of Pannonia from 54 A.D. to the Outbreak of the Marcomannic War (166)*, ed. B. Fehér, P. Kovács, Budapest, 2005.
- Fontes* 2013 *Fontes Pannoniae antiquae in aetate Constantini*, ed. Kovács, Budapest, 2013.
- Gračanin 2003 H. Gračanin, „Illyricum of the 2nd and 3rd centuries A.D. in the works of Latin and Greek historians“, *Illyrica antiqua: ob honorem Duje Rendić-Miočević: radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije*, M. Sanader, M. Šegvić, I. Mirnik (ed.), Zagreb 2005, 287-298.
- Gračanin 2006 H. Gračanin, „Festov brevijarij kao izvor za staru povijest hrvatskoga povijesnog prostora“, *Radovi za hrvatsku povijest* 38, 2006, 29–57.
- Hoti 1992 M. Hoti, „Sisak u antičkim izvorima“, *Opuscula archaeologica* 16, 1992, 133-163.

- Iliret* 1965 *Iliret dhe Iliria te autoret antike*, S. Islami (ed.), (Burime te zgjedhura per historine e Shquiperise I), Tirane, 1965.
- Istra* 1979 *Antička svjedočanstva o Istri*, izabrao, preveo i priredio M. Križman, Pula – Rijeka, 1979.
- Izvoare* 1964 *Izvoare privind istoria Rominiei I: De la Hesiod la Itinerarul lui Antoninus / Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes I: Ab Hesiodo usque ad Itinerarium Antonini*, V. Iliescu, V. C. Popescu & Gh. Ștefan (eds.), București, 1964.
- Izvoare* 1970 *Izvoarele istoriei Romaniei II: De la anul 300 pană la anul 1000 / Fontes historiae Dacoromanae II, Ab anno CCC usque ad annum M*, H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hincu, V. Iliescu & V. C. Popescu (eds.), București 1970.
- Извори* 1981 *Извори за историята на Тракия и Траките / Fontes historiae Thraciae Thracumque* Т. I, З. Гочева, Г. Михайлов, В. Тъпкова-Займова & А. Фол (eds.), София, 1981.
- Извори* 2002 *Извори за историята на Тракия и Траките / Fontes historiae Thraciae Thracumque* Т. II, З. Гочева (ed.), София, 2002.
- Jarak 1991 M. Jarak „Pregled glavnih smjernica u istraživanju antičkih literarnih izvora o panonskoj Crkvi“, *Opuscula archaeologica* 15, 1991, 109–127.
- Katančić 1829 M. P. Katančić, *Commentarius in Caei Plinii II Pannoniam*, Budaë, 1829.
- Katančić 1991 M. P. Katančić, *Komentar Panonije Gaja Plinija Starijeg*, prev. / transl. S. Sršan [Odjeci prošlosti IX], Osijek, 1991.
- Kovács 2014 P. Kovács, *Die antiken Quellen zu Pannonien in der Spätantike: Teil I: 284-337 n. Chr.*, Wien 2014.
- Kukuljević Sakcinski 1873 I. Kukuljević Sakcinski, „Panonija rimska“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 23, 1873, 86–157.
- Kuntić–Makvić 2006 (2008) B. Kuntić–Makvić, „Pisani izvori u službi arheološkog istraživanja. Scripta et effusiones: nastava“, *Opuscula archaeologica* 30, 2006 (2008), 225–267.

- Lakatos 1973 P. Lakatos, „Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden“ [Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta antiqua et archaeologica 17, Opuscula Byzantina 2], Szeged 1973.
- Lakatos 1978 P. Lakatos, *Quellenbuch zur Geschichte der Heruler*, [Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta antiqua et archaeologica 21, Opuscula Byzantina 6], Szeged 1978.
- Marić 1959 R. Marić, „Posejdonovi podaci o našoj zemlji“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 4, 5–10.
- Marković 1985 M. Marković, „Opis Panonije i Ilirika u Strabonovoj Geografiji“, *Geografski glasnik* 47, 1985, 153–161.
- Mittleuropa* 1988-1992 *Griechische und Lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas bis zur Mitte des I. Jahrtausends u. Z.*, I–IV, ed. J. Herrmann, Berlin, 1988–1992.
- Mócsy 1962 A. Mócsy, *RE* Suppl. IX, Stuttgart 1962, 516–776, s.v. Pannonia
- Papazoglu 1969 F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969.
- Pasini 2004 U. Pasini: prijevod i komentar, *Plinije Stariji* 2004.
- Patsch 1899 K. Patsch, *RE* III, Stuttgart 1899, 831, s.v. Breuci
- Plinije Stariji* 2004 *Plinije Stariji: Zemljopis starog svijeta: Naturalis historia* III, IV, V i VI knjiga, prev. i kom. U. Pasini, Split, 2004.
- Rački 1969 F. Rački, „Matija Petar Katančić“, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, R. Bogišić (ed.), Zagreb, 1969.
- Sardelić 2012 M. Sardelić, „Literary sources from the end of the 2nd to the end of the 6th century“, u: *Southern Pannonia* 2012, 71–92.
- Southern Pannonia* 2012 *The Archaeology of Roman Southern Pannonia - The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, B. Migotti (ed.), Oxford, BAR 2012.

- Šašel 1974 J. Šašel, *RE Suppl. XIV*, Stuttgart 1974, 702–741, s.v. Siscia
- Šašel Kos 1986 M. Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu*, Ljubljana, 1986.
- Šašel Kos 2005 M. Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Situla 43, Ljubljana, 2005.
- Tomaschitz 2002 K. Tomaschitz, *Die Wanderungen der Kelten in der antiken literarischen Überlieferung*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 47, Wien, 2002.
- Zličić 1978 D. Zličić, „Pregled grčkih i rimskih izvora o Panoniji“, *Živa antika* 28/1–2, 351–359.

Summary

SELECTIONS AND SURVEYS OF ANCIENT LITERARY SOURCES FOR THE HISTORY OF SOUTHERN PANNONIA

This paper overviews selections of literary sources pertinent to the ancient history of Croatian part of the Roman province of Pannonia. Emphasis has primarily been put on modern editions of Greek and Latin texts, selected and organized into thematic collections according to specific topics such as place, people, social group, etc. Since the literary data for Roman Pannonia were seldom treated in separate studies, one should mention numerous selections that discussed the area only sporadically. M. Petar Katančić (18th/19th c.) was the first Croatian scholar to undertake an analysis of literary sources for the area between the Sava and Drava rivers. His work was followed by other prominent authors, but the real thematic series and special collections have been continuously published only from the mid-20th century. Apart from many sparse studies in the *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, the literary accounts for southern Pannonia can be found in special editions published by Romanian Academy (1960 and 1964), Bosnia and Herzegovina's Academy (1969), Slovenian Academy (1986 and 2004) and German Academy of Science (1988-1992). Notwithstanding the fact that literary data were predominantly published as appendices in archaeological and historical discussions, some of them were also treated in special linguistics and geography manuals. However, the first special selection of literary sources for Pannonian history is of relatively recent date. Brought by Hungarian scholars Fehér and Kovács, the thorough series *Fontes Pannoniae antiquae – The Sources of Pannonian Antiquity* gathered almost all literary and epigraphic evidence for Pannonia, from the Greek epics up to the period of late antiquity. Although this recent and still ongoing endeavour aptly presented sources relevant to Croatian territory, there is a considerable need for other up-to-date contributions and comprehensive studies. It is therefore strongly recommended that they should be equipped with translation, commentary and technical references in the standard philological manner.

Key words: ancient history, literary sources, southern Pannonia, ancient authors, surveys of sources.